

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE SURİYELİ SİĞINMACILARIN KAYIT DIŞI İSTİHDAMA ETKİSİ

Arş. Gör. Ahmet AKBULUT¹

ÖZET

Dünya genelinde pek çok ekonomide, sigorta primi ve vergi gibi mali yükümlülüklerden kaçmak isteyen, bürokratik işlemlerle uğraşmak istemeyen işveren, işçi ve bireysel olarak çalışan insanlar kayıt dışı işlemler yapmaya eğilimlidirler. İlegal ekonominin bir uzvu olan gayriresmi istihdam iş gücü piyasasında devletin denetim alanının dışına çıkılmasıdır. Türkiye ekonomisinde diğer gelişen ülkelere göre zaten yüksek seyreden bu oran, Suriye iç savaşından kaçarak açık kapı politikası izleyen Türkiye'ye gelen sığınmacıların milyonları bulması, savaşın uzun sürmesi, gelen sığınmacıların çoğunluğunun kampların dışında yaşaması ve Türkiye'de 2018'de başlayan ekonomik durgunluğunda etkisi ile yeni bir boyut kazanmıştır. Bu çalışmada 2003-2018 yılları arası veriler dahilinde geçici olarak ülkede ikamet etmelerine izin verilen Suriyeli mültecilerin illegal yollarla iş gücü olarak kullanılmasının Türkiye Cumhuriyeti'ne olan ekonomik etkileri aşağıda istatistiksel tablo ve grafiklerle değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Suriyeli Sığınmacılar, Kayıt Dışı İstihdam, Göç

INFORMAL EMPLOYMENT EFFECT OF SYRIAN REFUGEES IN THE TURKISH ECONOMY

ABSTRACT

Both employers, employees and self employed actors of labor market have been shown tendency to informal employment due to income tax, insurance premium, payroll tax, red tape all across the world. Informal employment which is natural element of underground economy, simply means constitute a working environment that out of government control. When we look at statistics informal employment rate is higher than many developing economies but its situation turned to dramatic frame for Turkey because of millions of refugees which escape from Syrian civil war. Also Turkey has entered an economic slowdown by late of 2018, civil war in Syria took longer time than expected and many refugees prefer to live out of official camps. So these factors worsen social conditions in open door policy environment of Turkey. Thus in this study we analyse effects of employment of syrian refugees in Turkish labor markets informally by using statistical tables and graphs.

Keywords: Syrian Refugees, Unregistered Employment, Migration

---

¹ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, ahmet.akbulut@adu.edu.tr

GİRİŞ

Kayıt dışı ekonomi, milli muhasebe kayıtlarında yer almadığı için gelir ölçüm yöntemleri ile hesaplanamayan ve bu yüzden de Gayri Safi Milli Hasıla hesaplarında yer almayan ekonomik faaliyetlerdir.² Dolayısıyla bu faaliyetler bilinen istatistik yöntemlerle tahmin edilemezler. Söz konusu faaliyetler çoğunlukla ilgili makamların legal ve de illegal biçimde tamamen yahut kısmen bilgisi dışında kalmasıdır. Kayıt dışı ekonomideki faaliyetler yasalara ve yönetmeliklere aykırı olarak gerçekleştirildiği, kamu otoritelerinden saklandığı ve belgelere bağlanmadığı için makroekonomik olarak vergi kaybından, rekabet eksikliğine ve verimsizliğe kadar pek çok olumsuz sonuca yol açmaktadır.³ Burada faaliyet gösteren birimler genellikle orta ve büyük ölçekli olmayan, sermayenin iş gücü ile ayırt edilemediği ya da ufak farkların olduğu ve işveren işçi ilişkisinin resmi iş sözleşmeleri ile taahhüt edilmeyen, genellikle sosyal ilişkilerin (ağırlıklı aile ilişkileri) domine ettiği üretim birimlerinden oluşmaktadır.⁴

Kayıt dışı ekonomi; yer altı ekonomi, yarı kayıtlı ekonomi ve hiçbir zaman kayıtlara girmeyen ekonomi olmak üzere üçe ayrılır. Yer altı ekonomisi daha çok güvenlik güçlerinin alanı içinde mücadele kapsamı içinde olan silah, uyuşturucu, kıymetli maden ve tarihi eser kaçakçılığı, kalpazanlık, sahte pasaport, vize ticareti, gayri yasal iş takibi, çek-senet tahsilatı, tefecilik, rüşvet, kadın ticareti ve organ ticareti olarak saymak ve bu sayılanları artırmak mümkündür.⁵ İkincisi ise yasal olarak gelirleri kaydedilmeyen mükellefler ve gelirlerini yasalara aykırı olarak kayıt altına aldırılmayan mükellefleri kapsamaktadır. Özellikle kuyumcu döviz bürosu, müteahhitler, gayrimenkullerini kiraya verenler, otel, lokanta ve eğlence yerleri, tarım ürünleri ticareti yapanlar gelirlerinin önemli bir kısmını kayıt dışına çıkartarak gizlemektedir. Ek olarak hamallar, iş takipçileri, belediye halleri kaydına girmeyen meyve-sebze tüccarları, illegal yollarla üretim yaparak ihracat ve ithalat yapanlar, canlı hayvan tüccarları, gayriresmi iş takibi yapanlar, işportacılar, inşaat ve nakliye işçileri küçük ölçekli işletmeler olduğu için gelirlerinin takip edilip vergilendirilmesi güç olduğundan kayıt dışı kalabilmektedirler.^{6/7}

Kayıt altına alınamamış ekonominin oluşmasında büyük bir öneme sahip olan faktörler ülkelerin gelişmişlik düzeyine, muhasebe sistemlerine, siyasi ve sosyal yapısına göre ülkeden ülkeye değişmekle birlikte genel olarak şu faktörleri sayabiliriz;

- *Ekonominin Yapısı ve Gelişmişlik Düzeyi*
- *Ekonomik Krizler, Enflasyon ve İstikrarsızlıklar*
- *Gelir Dağılımının Eşitsizliği ve Yoksulluk*
- *Hızlı Nüfus Artışı ve Göçler Sonucunda Oluşan Çarpık Kentleşme*

² Temel A. ve ark., Kayıt Dışı Ekonomi: Tanımı, Tespit Yöntemleri ve Türk Ekonomisindeki Büyüklüğü, Devlet Planlama Teşkilatı, Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994, s. 1.

³ Altuğ O., Kayıt Dışı Ekonomi, Türkmen Kitabevi, İstanbul 1999, s. 3.

⁴ Devlet Planlama Teşkilatı, VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Kayıt Dışı Ekonomi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara, 2001, s. 19-22.

⁵ Aydemir, Şinasi (1994), KOBİ'ler ve Kayıt Dışı Ekonomi, TOSYÖV, Ankara.

⁶ Şinasi Aydemir, "Kayıt Dışı Ekonomi Üzerine (I)", Vergi Dünyası, Yıl: 1995, Sayı: 161, Ocak, 72-86.

⁷ M. Ali Sarılı, Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonominin Boyutları, Nedenleri, Etkileri ve Alınması Gereken Tedbirler Bankacılar Dergisi, Yıl: 2002, Sayı: 41, ss.32-50.

- *Vergi ve Sosyal Güvenlik Primini İçeren Mali Yükler*
- *İdari Düzenlemelerin Fazlalığı*
- *İdari Yapılanmadaki Eksiklikler*
- *Esnek Üretim Biçimlerinin Yaygınlaşması ve Yıkıcı Rekabet*

Söz konusu nedenler kayıt dışı ekonomiyi besleyen en önemli faktörlerdir. Ekonomik yapı ve gelişmişlik düzeyi düştükçe işletmelerin ortalama büyüklüğü düşmekte ve kurumsallaşmamış KOBİ'ler yayılmaktadır. İşte bu gibi firmaların oluşturduğu sektörlerde gayriresmi ekonomi ve kayıt altına alınmamış istihdam daha fazla görülmektedir. Tarım sektörü söz konusu olduğunda oran daha da artmaktadır. Ekonomik krizler veya yüksek enflasyon firmaları ayakta kalmak için kayıt dışına itmektedir. Üçüncü olarak gelir dağılımında dezavantajlı olan kesimler üst dilimlere çıkabilmek için faaliyetlerini kayıt dışına taşıyabilmektedirler. Hızlı nüfus artışı ve göçler denetimi zorlaştırmakta ve göçlerle birlikte yoğun olarak gelen niteliksiz emek gücü kolaylıkla kayıt dışına yönelmektedir. Ekonomide vergi sisteminin bozuk yapısı, verginin tabana yayılmaması ve vergi oranlarının yüksekliği ister zengin ister fakir olsun her kesimden işletmeleri ve firmaları vergi ödememek için kayıt dışı çalışmaya itmektedir. Ağır bürokrasi, işlem maliyetlerinin fazlalığı, devlet yönetiminde çok başlılığın olması, kurumlar arası sorumluluk ve yetki alanlarının iyi belirlenmemesi fiyat ve ücretlere yapılan devlet müdahaleleri kayıt dışı ekonomiyi ve işihdamı destekleyen diğer nedenlerdendir. Son olarak günümüzde esnek üretim ve esnek istihdam modellerinin yaygınlaşması ve firmalar arası rekabetin şiddetlenmesi de kayıt dışını beslemektedir.⁸

Söz konusu nedenlerle beslenen kayıt dışı ekonomi, kendi varlığı nedeniyle eksik ve yanlış verilerle oluşturulan politika ve tedbirleri başarısız kılmakta, istenmeyen sonuçlara yol açmakta, kaynak dağılımında etkinliği azaltarak verimliliği düşürmekte⁹, kaynakları katma değeri düşük alanlara yönlendirmekte, kaynak dağılımında etkinliği azaltmakta, bütçe üzerindeki sosyal güvenlik yükünü artırmakta, kaynakları katma değeri düşük alanlara yönlendirmekte, fiili vergi tabanını daraltmak suretiyle istenilen vergi gelirine ulaşılabilmesini engellemekte¹⁰, oluşan vergi kayıp ve kaçığının zamanla hoşgörüle karşılanmaya başlanması ahlaki erozyon yaratmakta, çevre düzenlemeleri ve denetim olmadığı için doğal kaynakları tahrip olmakta ve sürdürülebilir kalkınma amacından sapılmaktadır.¹¹ İlegal olmayan kayıt dışı işlemlerinin sıklığının artması kanundışı faaliyetlerde artış gözlenmesi ile birlikte toplumsal ahlaki etik değerlerinin zayıflamasına sebep olur. Bu kayıt altına alınmamış istihdamın ve ekonominin istatistikçiler, ekonomistler ve siyasetçiler tarafından dezavantajları ise hesaplanan işsizlik ve enflasyon gibi veri değerlerinin sanılanın aksi bir gerçekliğe bürünmesidir.

⁸ Sarıca, O, Kayıt Dışı İstihdam Ve Mücadele Yöntemleri, Planlama Uzmanlığı Tezi, Devlet Planlama Teşkilatı, Yıllık Programlar ve Konjonktür Değerlendirme, Temmuz 2006, Ankara, ss. 5-7.

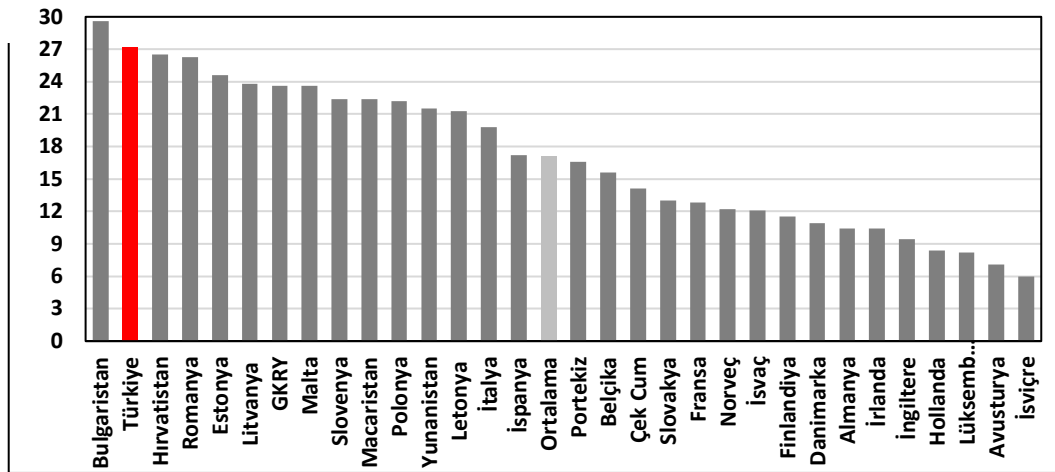
⁹ Iğın Y., 'Kayıt Dışı Ekonomiyi Tahmin Yöntemleri ve Türkiye'deki Durum', Planlama Dergisi, Özel Sayı, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 2002, ss.35-39.

¹⁰ Önder İ., 'Kayıt Dışı Ekonomi ve Vergileme', İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi No: 23-24, İstanbul, 2001, <http://www.istanbul.edu.tr/siyasal/Turkce/Dergi/Sayi%2023-24/19.htm>, s. 4

¹¹ Tandırcıoğlu A. Ş., Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonomi, Devlet Planlama Teşkilatı, Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002, s. 8.

Ancak kayıt dışı ekonominin ülke ekonomisine bazı olumlu katkıları da vardır. Sosyal güvenlik primleri, iş ve işçi sağlığı ile ilgili düzenlemeler, çevre koruması ile ilgili düzenlemeler gibi vergi dışı ek mali yüklerden de kaçınarak üretim maliyetlerini düşürmekte ve net gelirlerini yükseltmektedir. Yeni kurulan firmalar için mali külfetlerden kaçmak ve bu kaynakları ihtiyacı olan yatırımlara daha fazla ayırabilmeleri demektir.¹² Düşük maliyetlerden dolayı yurt dışı piyasalarda rekabet gücü kazandırması, iş gücü maliyetinin düşük olmasından dolayı birçok işsize veya istihdam edilemeyen kişilere iş imkanı sağlaması, kayıt dışı faaliyetten dolayı devlete verilmeyen vergilerin devlete göre daha etkin kullanılması, yoksulluğu hafifletmesi, gelir dağılımını düzeltici etki yapması, kayıtlı ekonomiye kaynak sağlaması, enflasyon vergisinin en büyük mükellefi olması, kayıt altına alınabilmiş daha sonradan kayıt dışı ekonomiye kaydırılan, devletin basmış olduğu paranın tasarrufları yatırıma dönüştürme hızının yanında oranını ve de büyüme hızını arttırması, devlet işleri ile uğraşmadan devletten daha doğru bir şekilde hizmet ve ürün üretimine sokulması bunu yaparken de gereksiz maddi değeri olmayan maddi kaynakların da değer kazandırılmasından da bahsedilebilir.^{13/14}

Şekil 1: Avrupa ve Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi (%)

Kaynak: Medina and Schneider, 2018, p.18.¹⁵

Şekilde görüldüğü gibi Avrupa’da illegal ekonominin milli gelir bağlamında en yüksek etkiye sahip olan ülkeler Bulgaristan (%29,6), Türkiye (%27,2) ve Hırvatistan’dır (26,5). Ancak İngiltere, Fransa, Almanya gibi ülkelerin milli gelirleri daha hacimli olduğu için mutlak büyüklük anlamında kayıt dışı ekonomi bu ülkelerde daha büyük parasal yekûn tutmaktadır.

¹² Suphi Aslanoglu, Türkiye’de Kayıtdışı Ekonomi ve Kayıtdışı Ekonomiyi Azaltmaya Yönelik Çözüm Önerileri, Mufad Journal, Sayı: 39, Temmuz 2008, ss.199-2011.

¹³ Altuğ O., 1999, a.g.e., s. 483-486.

¹⁴ Suphi Aslanoglu, a.g.e., s.204.

¹⁵ Leandro Medina and Friedrich Schneider, Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? IMF Working Paper, WP/18/17, January 2018.

1. KAYIT DIŞI İSTİHDAM

Kayıt dışı ekonominin önemli bir parçası ise kayıt dışı istihdamdır ve aralarında güçlü bir ilişki vardır, ancak her ikisi farklıdır. Kayıt dışı yani gayriresmi olarak istihdam edilenler, ekonomik paydadaki yerleri kayıtlı(resmi) ekonomi içinde sürdürebilirlerken, kayıtlı ekonomi içinde faaliyet gösteren iş yerlerinde resmi ve gayri resmi istihdam anlık olarak takip edilebilmektedir.¹⁶ Nasıl ki gayriresmi ekonomi pozitif ve negatif etkileri ile birlikte ülke refahını doğrudan etkilemekte ise, emek piyasasına dönük olarak istihdamı artırmak, yapısal işsizliği azaltmak, çalışma koşullarını iyileştirmek ve kayıt dışı istihdamı düşürmek de makroekonomik hedefler ve refah açısından ekonomiyi etkilemekte ve bugünümüzün devletlerinin ekonomik durumları ile değerlendirildiğinde en önemli iktisadi ve sosyal problemlerin başında gelmektedir.

Kısaca tanımlanırsa devletin egemenlik alanı dışında yer alan, resmi istatistiklere girmeyen istihdam faaliyetlerine kayıt dışı (gayriresmi) istihdam denilebilir.¹⁷ Başka bir tanımda resmi veya olmayan sektörlerde veya gayriresmi parasal işlemlerden kendi hesabına ya da belirli bir ücret karşılığı çalışan ve yaptıkları işlem ve etkinliklerin resmi kayıtlara ve istatistiklere yansımayan ve de istatistiksel olarak tam hesaplanamayan istihdam şekilleri olarak tanımlanmıştır.¹⁸

Gayriresmi olarak istihdam edilerek çalışanların gerekli ve yeterli haklardan: asgari yaş haddi, asgari ücret hakkı, fazla mesai ücreti ve işyerinde yeterli çalışma standartları sağlanmadan çalıştırılmaları gibi haklardan bilinçli ya da bilinçsiz mahrum bırakarak mağdur edilmeleri ve vergilendirme işlemleri, sigorta ödenekleri gibi diğer fonlardan mahrum bırakılmaları da söz konusudur.¹⁹ Bu durumda sadece zorunlu sosyal güvenlik hakları ve vergilerin ilgili devlet kurum ve kuruluşların denetim mekanizmasından çıkmasından kaynaklanmaktadır.

Daha çok gelişmekte olan ekonomilerde yaygın olan kayıt dışı istihdam çalışmanın niteliğine ve çalışma biçimlerine göre farklılık göstermektedir. Genellikle KOBİ'lerde yaygın görülen kayıt dışı istihdam, sektöre giriş çıkışın ve kuruluşun kolay olması, düşük sermaye gerektirmesi ve devletin gelir dağılımı ve sosyal etkiler nedeniyle esnek davranması sonucunda önemli oranlarda kendini göstermektedir. Bu sektörlerde yer alanların genellikle eğitim düzeyi düşüktür, vasıfsız işler yaygındır, kadın emeği daha sık karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan kayıt dışı istihdam sanayi değil daha çok tarım ve hizmetler sektörlerinde görülmektedir.

---

¹⁶ Sarıca, **a.g.e.**, s.15.

¹⁷ Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK), (2000) Avrupa Birliğinde Kayıt Dışı Çalışma. Ankara: TİSK Yayını, No:199 Aralık, s.39.

¹⁸ Yereli ve Karadeniz, **a.g.e.**, s.45.

¹⁹ Ilgın, Yılmaz. (1999) Kayıt Dışı Ekonomi ve Türkiye'deki Boyutları. Ankara: DPT Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, s.39.

Örneğin tarımsal üretimde, inşaatlarda, beslenme, barınma ve eğlence sektörlerinde, terzi, berber, kunduracı, manav gibi küçük işletmelerde, otopark bekçileri, servis elemanı, ayakkabı boyacısı, garson gibi vasıfsız işlerde kayıt dışı istihdam oldukça yaygındır.²⁰

Kayıt dışı istihdamın bazı olumlu ve olumsuz yönleri vardır. İlk olarak kayıt dışı istihdam işsizliği düşürücü etki yapar. Hali hazırda iş gücü yoğun olan işler, kayıt dışı (gayriresmi) istihdam olarak devlet ekonomisine emek olarak yansır. Ancak bu emek vasıfsız emektir. Bu sayede ülke ekonomisine katılmamış ya da katılamamış iş gücü toplumsal ihtiyaçları yüksek ölçekte karşılayıp toplumsal fayda olarak sisteme katılır.²¹ Bu şekilde istihdam edilen vasıfsız iş gücü ya da düşük gelir yüzünden ikinci işte çalışmak zorunda olan iş gücü gelir yetersizliği ve reel kayıplarını bir ölçüde telafi edebilirler. Diğer yandan kayıt dışı sektörlerde devlet ileri ve gerekli düzenlemelerle yorulmayan sermaye ve emek doğrudan üretim faaliyetlerinin artırılması ve geliştirilmesine harcadığından ürün gereğinden daha düşük bütçelerle ortaya çıkar. Zaten bu yüzden fiyatlar resmi sektöre göre düşüktür.²² Fiyat düşüklüğü ise yurt içi ve yurt dışı pazarlarda işletmelere rekabet gücü kazanacaktır. ²³

Kayıt dışı ekonomi önemli olumsuzluklar da yaratabilmektedir. İstihdam faaliyeti denetim dışı olduğu için yaratılan katma değer ve kar vergilendirilememekte ve vergi gelirleri düşmektedir. Düşen vergi bütçe ve sosyal güvenlik kurumları üzerindeki harcama yükünü artırmakta, emekli maaşları üzerinde baskı yaratmaktadır. Yine Türkiye’de gelir dağılımını bozan dolaylı vergilerin payının yüksek olmasının önemli nedenlerinden biri kayıt dışı istihdamdır.²⁴ Kayıt dışı istihdam moral değerleri aşındırarak ve kamu otoritesine karşı güven bunalımı yaratarak toplumda vergi direnci oluşturur.

2. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KAYIT DIŞILIK

Türkiye’de gerçekleştirilen ekonomik işlemlerin çoğunun kayıt altına alınmadan gerçekleştiği bilinmektedir. Ancak kayıt dışılığın Türkiye ekonomisindeki payını hesaplamaya yönelik yapılan çalışmalar farklı sonuçlar vermekte ve bu yüzden boyutları konusunda ortak görüş bulunmamaktadır. Bu noktada Türkiye ekonomisindeki pay sahibi kayıt dışı istihdam ile ilgili veriler işleyecek çalışmalardan en değerlisi TÜİK’in Hane Halkı İşgücü Anketleri ve Sosyal Güvenlik Kurumu kayıtlarıdır. SGK kayıtlarına göre kayıt dışı istihdam; TÜİK’in yapmış olduğu Hane Halkı İşgücü Anketi’nde belirlenen ama SGK’da kaydı bulunmayan istihdam oranlarıdır. Hane halkı işgücü anketlerindeki sosyal güvenlik kuruluşlarına kayıtlı olmayan istihdam, bu çalışmada kayıt dışı istihdam olarak kabul edilmektedir.

²⁰ Güloğlu, T., Korkmaz, A. “ Türkiye’de Kayıt Dışı İstihdam Gerçeğine Bir Bakış, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi”, 2003, Cilt :1, Sayı : 45, ss.55-56.

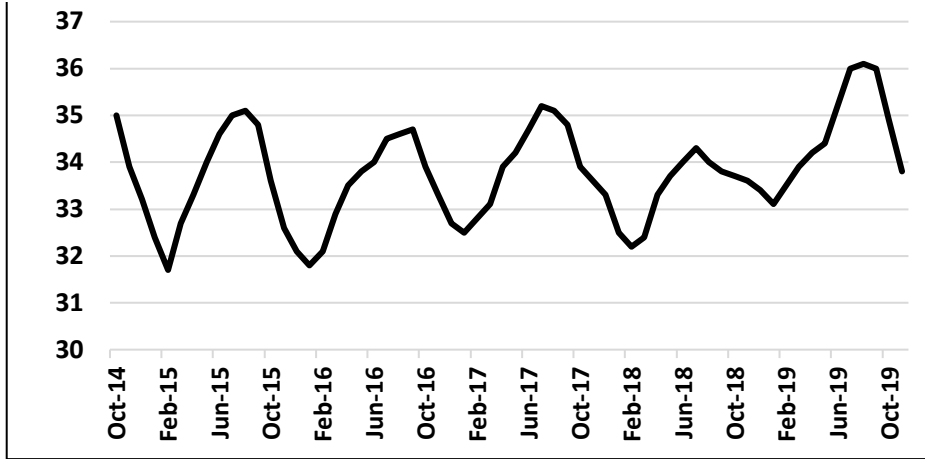
²¹ Özsoylu, A. F. (1994) “Kayıt Dışı Ekonomiden Kim Kazanıyor, Kim Kaybediyor?” Ankara: Ekonomik Forum, TOBB Yayını, Şubat 1994. s.16.

²² Güloğlu ve Diğerleri, **a.g.e.**, s.57.

²³ Altuğ, 1999, **a.g.e.**, s.373.

²⁴ Altuğ, Osman (1994), Kayıt Dışı Ekonomi: Vergiye Karşı Başkaldırı, Görüş Dergisi, Sayı: 14, Mart, 56-68.

Şekil 2: Türkiye Ekonomisinde Kayıt Dışı İstihdam Oranı (%)

Tablo 1: Sektörlere Göre Kayıt Dışı İstihdam Oranları (%)

Yıllar	Tarım	Tarım Dışı	Sanayi	Hizmet	İnşaat	Genel
2002	90,14	31,74	36,4	29,19	-	52,14
2003	91,15	31,55	36,43	29	-	51,75
2004	89,9	33,83	37,28	31,96	-	50,14
2005	88,22	34,32	38,11	32,27	-	48,17
2006	87,77	34,06	38,12	31,88	-	46,97
2007	88,14	32,34	35,51	30,63	-	45,44
2008	87,84	29,76	31,61	28,77	-	43,5
2009	85,84	30,08	33,43	28,4	-	43,84
2010	85,47	29,06	32,68	27,11	-	43,25
2011	83,85	27,76	31,5	25,71	-	42,05
2012	83,61	24,51	27,89	22,73	-	39,02
2013	83,28	22,4	25,23	20,9	-	36,75
2014	82,27	22,32	20,26	21,09	36,61	34,97
2015	81,16	21,23	19,13	20,05	35,58	33,57
2016	82,09	21,72	20,2	20,35	35,76	33,49
2017	83,33	22,1	20,03	20,95	35,8	33,97
2018	82,73	22,28	20,29	21,46	34,39	33,42

Kaynak: Bölgelere Göre Kayıt Dışı İstihdam Oranları (%) (www.sgk.gov.tr).

Yukarıdaki Şekil 2’de Türkiye ekonomisinde genel olarak kayıt dışı istihdam görülmektedir. İstatistiksel olarak bakıldığında son yıllarda önemli bir değişiklik göstermeden %33’ler seviyesinde seyretmektedir. Ancak bu rakam tabloda görüldüğü gibi 2002 yılında %52,4 olarak gerçekleşmiştir. İkinci olarak tablo 1’de Türkiye ekonomisinde 2002-2018 yılları arasında kayıt dışı istihdamın sektörel bazda seyri görülmektedir. Genel olarak bakıldığında oranın %52’den %33’e gerilediği görülmektedir. ILO istatistiklerine göre Dünya ortalamasının %60 (yaklaşık 2 milyar çalışan) olduğu düşünüldüğünde Türkiye ekonomisindeki kayıt dışı istihdam oranındaki azalma dikkat çekicidir. Bunlar içinde tarım sektörü %83 ile en yüksek kayıt dışı istihdamın görüldüğü sektör iken, sanayi sektörü %20 ile en düşük sektördür.

Kayıt dışı istihdam rekabet etmek için maliyetleri azaltma isteği, esnek çalışma biçimleri, enflasyon, gelir dağılımının adaletsiz olması, yüksek işsizlik, genel ekonomide küçük ve orta işletmelerin yüksek paya sahip olması, çalışma yasalarının dilinin yalın ve duru olmaması, hak ve yükümlülüklerin çalışanlar tarafından bilmemesi, cezaların caydırıcı olmaması, işgücünün eğitim düzeyinin düşüklüğü ve işsizlik korkusu gibi nedenlerle artabilmektedir. Bu alanlarda yapılacak iyileştirmeler kayıt dışı istihdamın oranının daha da düşmesini sağlayacaktır.²⁵

Bürokratik olarak çalışma hayatını düzenleyen hukuka göre kayıt altına alınmayan istihdamın sebep olduğu sorunlar oldukça önemlidir. Her ne kadar kısa vadede işsizliğin sebep olduğu yoksulluğun kısmi olarak önüne geçmiş olsa da haksız rekabet, kaynak dağılımının kontrolsüzce dağılması, kamu gelirlerinin azalması gibi olumsuzluklar uzun dönemde ülkenin sosyo-ekonomik düzenini tehdit etmektedir. İşte bu yüzden tüm ülkelerde kayıt dışı istihdamı azaltmaya yönelik çalışmalar yapılmaktadır.

Son yıllarda Türkiye’de kaçak işçilik göç hareketlerinin etkisi ile artmaya başlamıştır. Bu durumun sebepleri ise: kaçak veya vize alarak girişin AB ülkelerine göre daha kolay olması, Türkiye’deki yaşam maliyetlerinin diğer ülkelere nazaran daha ucuz olması, halkın daha hoşgörülü olması ve transit bir ülke olmasıdır. Yabancı kaçak işçiler, AB ülkelerine Türkiye’yi transit olarak geçme ya da Türkiye’de çalışıp belirli bir tasarruf elde edip ülkelere geri dönme amacı taşımaktadırlar. Daha çok Pakistan, Afganistan, Irak, Bangladeş, Hindistan, Fas, Cezayir, Nijerya gibi ülkeler ile, yine ilişkilerin gelişmesiyle beraber Azerbaycan, Nahçıvan gibi Türk Cumhuriyetlerinden gelen yabancı kaçak işçilerde mevcuttur.²⁶ Ancak son dönemde özellikle Suriyeliler başta olmak üzere Afganistan gibi değişik ülkelere Türkiye’ye sığınmış yabancılardan, ucuz ve kayıt dışı olarak hemen her sektörde çalıştırılması konusundaki eğilimler güçlenmekte ve Türkiye’nin kayıt dışı istihdamla mücadelesini zorlaştırmaktadır.

²⁵ Ilgın, a.g.e, s.35. / Schneider F., ‘The Size of the Shadow Economies of 145 Countries all over the World: First Results over the Period 1999 to 2003’, Institute for the Study of Labor, Discussion Paper Series, Bonn, 2004, <http://ideas.repec.org/p/iza/izadps/dp1431.html>, pp..7-8. / Devlet Planlama Teşkilatı, VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Kayıtdışı Ekonomi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara, 2001, ss.3-6

²⁶ Sarıca, a.g.e. s.43-44.

Mültecilerin Türkiye’de oluşturmakta olduğu sorunlar: eğitim sağlık, barınma gibi temel ihtiyaçların kamu gelirlerinden sağlanması; birlik halinde yaşamaları sonucu oluşan ulusal yapıyı ve de güvenliği tehdit eden durumlar ve toplumsal etkileşimler sonucu toplumda uyanan huzursuzluk gibi sebepler her ne kadar önemli olsa da ekonomideki kayıt altına alınamamış olması olumsuz sonuçlar yaratarak ülke ekonomisini ve sosyal hayatını, yukarıda bahsetmiş olduğumuz sorunlarla birlikte ortaya çıkarabilmektedir.

Türkiye’de geçici koruma statüsünde bulunan Suriyeli sığınmacı sayısı 2019 itibariyle 3,614,000’e gelmiştir. Bunların önemli bir kısmı Urfa (442.124), Hatay (408.095), Antep’te (340514) ve Kilis’te (127816) barınmaktadır. Türkiye’nin güneyindeki demografik yapıyı Suriyeli mülteciler il bazında değiştirdiği görülmüştür. Örnek olarak Kilis’teki il nüfusundaki Suriyelilerin oranı %97,52 sayısal olarak da 127 bin 826’dır. Bahsedilen bu oran Hatay, Şanlıurfa ve Gaziantep için sırasıyla: %25,94, %22,66, %17,21’dir

Türkiye’de çoğunlukla vasıfsız işgücü olarak nitelendirebileceğimiz iş sahalarında emek olarak (zamana dayalı ve/veya bağımlı olarak çalıştıkları) gözlenmektedir. Türkiye’de resmi olarak kayıtlanmış 3,6 milyon Suriyelinin sadece %10’u bir meslek sahibidir. Özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi olmak üzere Türkiye’nin her yerine yayılan Suriyeliler, hizmet sektörü başata olmak üzere merdiven altı atölyelere kadar çeşitli alanlarda çalışmaktadırlar. Ancak bu gelenlerin yalnızca %10’nun meslek sahibi olması yani %90’nının vasıfsız olması doğal olarak kayıt dışı istihdamı beraberinde getirmektedir. (Özel ve Karakış, 2016)²⁷. İstanbul’da yaşayan 547 bin Suriyeli sığınmacıdan sadece 8000’inin çalışma izni olması ve kayıtsız Suriyelilerin, daha çok üretim tesislerin bulunduğu ilçelerde yoğunlaşması, sığınmacı bağlamında kayıt dışı istihdamın büyüklüğü hakkında bir fikir vermektedir.

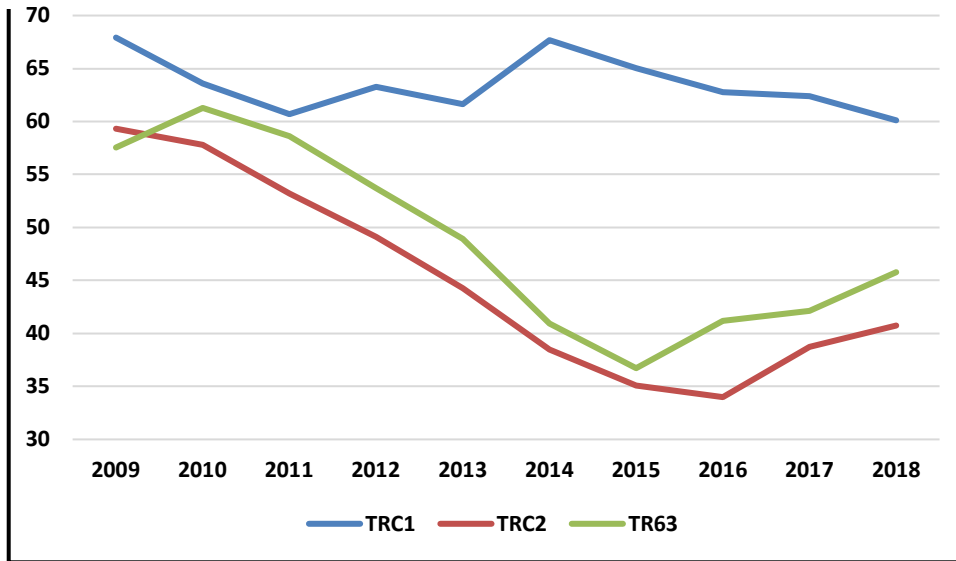
Gelen sığınmacılar içinde tarım, tekstil, inşaat, imalat gibi çeşitli sektörlerde geçici/mevsimlik çalışanlar; ayrıca seyyar satıcılık, çöp toplama, ev hizmetleri, çocuk ya da yaşlı bakıcısı, çiftlik işçisi, çoban, olarak çalışan çeşitli meslek gruplarına sahip sığınmacı bulunmaktadır. Sığınmacıların sağlamış olduğu bu iş gücü piyasadaki etkileri buldukları yörenin ihtiyaçları yani ilin ekonomik gelişmişlik durumuna göre evrilmektedir. Örnek olarak da Adana ve Hatay’da mülteciler mevsimlik tarım işçiliği ile meşgul iken, Mersin ve de Gaziantep illerinde sanayi sektöründe yoğunlaştığı görülmektedir. Bunlara ilaveten bağımsız işyeri açan sığınmacı esnaf ve zanaatkarlar da bulunmaktadır. Ancak gelen Suriyeli ve diğer ülkelerden gelen kişilerin ilgili yasal düzenlemelerin yeni olması ve farkındalık oluşturulamaması işgücü ve bireysel teşebbüslerin piyasalarına katılımlarının çoğunun bürokratik işlemlere tabii olmaması kayıt dışı (gayriresmi) istihdamı yani kaçak olarak gelir elde etmelerinin nedenleridir.

²⁷ Özel, R. ve Karakış, G. (2016). “Suriyelilere ‘Çalışma İzni’ Geliyor”, Hürriyet, 11 Ocak.

Türkiye’de 1.188.242 Suriyeli mülteci çocuk (0-14 yaş) bulunmaktadır (%37.5). Bu çocukların önemli bir bölümünün eğitim sürecinde olmadığı dikkate alınır, işgücü piyasalarında ciddi oranda çocuk mültecilerin informal olarak istihdam edildiği söylenebilir. Zaten mültecilerin güvencesiz ve ucuz iş gücü olarak özellikle kayıt dışı sektörlerde enformel iş gücü olarak istihdam edildikleri çeşitli çalışmalar tarafından da ortaya koyulmuştur. Daha çok küçük ve ortak ölçekli işletmelerin neredeyse tamamında sığınmacıların kayıt dışı olarak günde 13-14 saati bulan çalışma süreleriyle 1500-1800 TL ücretle çalıştırılması söz konusudur.²⁸

Türkiye ekonomisi genelinde bakıldığında iç savaş öncesinde yani 2010 yılında işsizlik oranı %11.9 iken, bu oran 2019’da %13,3’e çıkmıştır. Yine istihdam ve iş gücüne katılım oranlarında da yatay seyir devam etmektedir. Bu tabloda ülkemizde Suriyelilerin oransal olarak en fazla bulunduğu üç ili baz alırsak Antep, Urfa ve Hatay’da işsizlik oranının Türkiye ortalamasının (%13,3) üzerinde bir işsizlik oranı karşımıza çıkmaktadır. TUIK bölgeler sınıflandırmasında TRC1 (Gaziantep, Adıyaman, Kilis), TRC2 (Şanlıurfa ve Diyarbakır) ve TR63 (Hatay, Kahramanmaraş ve Osmaniye) olarak isimlendirilen bölgeler için kayıt dışı istihdam oranlarının grafiği aşağıda verilmiştir.

Şekil 3: Türkiye’de Bölgelere Göre Kayıt Dışı İstihdam (%)

Kaynak: http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/kayitdisi_istihdam/kayitdisi_istihdam_oranlari/kayitdisi_istihdam_orani

Grafikte görüldüğü gibi Hatay ve Urfa gibi Suriyelilerin yoğun olarak yaşadığı illerin yer aldığı TRC2 ve TR63 bölgelerinde kayıt dışı istihdam artmaktadır.

²⁸Türk-İş’ten ‘Suriyeli Sığınmacılar’ Araştırması: Kayıt Dışı Çalıştırılıyorlar, <https://haber.sol.org.tr/emek-sermaye/turk-isten-suriyeli-siginmacilar-arastirmasi-kayitdisi-calistiriliyorlar-279726>

Tablo 2: Bölgelere Göre Kayıt Dışı İstihdam

BÖLGELER	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ankara	19,3	21,36	21,36	17,67	16,08	17,37	17,09	17,77	18,38	18,41
İstanbul	25,17	24,35	22,65	19,36	16,49	18,82	18,36	19,14	20,73	20,94
Bursa, Eskişehir, Bilecik	29,91	28,42	28,05	23,67	24,55	20,41	20,44	19,86	22,73	23,36
İzmir	28,97	30,47	32,91	30,13	30,38	27,48	23,47	25,93	24,44	24,95
Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	41,32	39,8	37,5	32,88	30,64	30,15	28,59	31,4	33,33	34,97
Antalya, Isparta, Burdur	46,01	44,21	41,86	38,64	36,86	32,89	28,97	31,48	31,70	28,95
Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	36,81	38,46	37,93	34,48	32,31	32,82	30,1	26,4	29,37	29,53
Kayseri, Sivas, Yozgat	42,07	45,32	50,87	50	39,11	32,85	34,83	32,79	31,13	30,13
Balıkesir, Çanakkale	48,39	45,77	45,22	42,25	41,4	38,21	34,89	37,4	38,58	37,34
Gaziantep, Adıyaman, Kilis	59,32	57,82	53,18	49,13	44,27	38,45	35,09	33,99	38,71	40,76
Aydın, Denizli, Muğla	43,04	42,55	45,86	48,1	44,3	36,62	35,63	35,15	34,22	33,52
Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	57,57	61,28	58,61	53,69	48,94	40,95	36,72	42,18	42,14	45,80
Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	47,65	51,21	46,41	43,13	44,71	38,38	37,91	38,26	38,30	35,39
Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak	45,54	42,92	43,43	45,22	45,65	39,7	39,37	39,88	38,54	39,83
Konya, Karaman	52,95	54,33	50,13	43,99	43,99	39,69	40,17	41,74	42,44	42,29
Adana, Mersin	53,9	52,77	53,42	47,52	43,97	45,71	43,31	41,74	39,96	38,99
Zonguldak, Karabük, Bartın	60,67	52,91	53	51,72	52,4	49,37	46,32	44,81	44,44	43,32
Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	53,79	57,73	53,18	55,38	58,58	48,06	46,32	44,7	48,51	46,78
Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	62,69	55,78	50,5	46,92	47,82	46,61	46,52	45,88	44,67	46,87
Kastamonu, Çankırı, Sinop	59,07	62,72	62,96	57,19	50,95	50	48,8	53,77	55,15	50,15
Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	63,82	61,08	57,26	51,47	49,06	54,67	51,47	41,21	40,46	39,45
Erzurum, Erzincan, Bayburt	59,48	63,28	56,13	49,35	49,2	56,1	52,35	48,88	48,31	44,15
Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	67,26	64,71	61,78	62,27	55,74	54,09	52,46	50,87	50,51	49,71
Şanlıurfa, Diyarbakır	67,92	63,59	60,69	63,27	61,6	67,67	65,05	62,77	62,04	60,11
Van, Muş, Bitlis, Hakkari	66,75	71,57	74,85	72,74	69,75	70,42	70,8	66,92	62,98	52,57
Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	78,62	74,34	73,26	69,51	71,43	71,54	71,1	68,52	67,50	67,05
Toplam	43,84	43,25	42,05	39,02	36,75	34,97	33,57	33,49	33,97	33,42

Kaynak: www.sgk.gov.tr.

Tablo 3: İktisadi Faaliyet Kodlarına Göre Kayıt Dışı İstihdam Oranları

İktisadi Faaliyet Kodu (18'li Grup)	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Tarım, ormancılık ve balıkçılık	85,94	85,47	83,85	83,61	83,28	82,27	81,16	82,09	83,33	82,73
Madencilik ve taş ocakçılığı	9,28	7,83	8,8	12,39	6,67	6,72	5,93	4,03	4,35	4,64
İmalat Sanayi	27,36	26,64	24,87	21,47	19,84	20,15	18,85	19,9	19,6	20,26
Elektrik, gaz, buhar, su ve kanalizasyon	19,47	33,94	35,85	28,9	27,52	29,8	30,47	33,85	35,38	28,77
İnşaat ve bayındırlık işleri	54,29	52,34	49,88	45,35	40,12	36,61	35,58	35,76	35,8	34,39
Toptan ve perakende ticaret	38,42	36,56	34	30,27	27,91	26,55	25,89	27,09	27,71	27,57
Ulaştırma ve depolama	37,42	36,57	35,34	30,05	25,43	33,01	29,47	23,21	25,67	26,48
Konaklama ve yiyecek hizmeti faal.	42,71	42,53	40,32	34,91	31,27	24,82	24,55	31,61	30,97	31,1
Bilgi ve iletişim	12,1	21,08	18,01	13,45	11,42	13,22	13,15	12,5	12,45	11,69
Finans ve sigorta faaliyetleri	5,86	5,13	5,71	4,55	3,13	3,32	4,08	3,32	5,54	5,88
Gayrimenkul faaliyetleri	44,44	47,54	33,77	29,35	25,81	26,34	20,85	23,87	24,21	27,65
Mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetler	24,12	22,38	19,2	15,19	11,57	11,11	9,87	9,22	10,39	12,17
İdari ve destek hizmet faaliyetleri	10,85	12,66	10,17	16,77	15,29	15,25	14,56	13,17	13,73	20,07
Kamu yönetimi ve savunma	3,73	4,72	4,86	4,66	4,65	4,12	3,96	3,92	1,98	0,88
Eğitim hizmetleri	4,34	4,32	4,43	3,59	2,65	3,48	3,19	3,61	4,04	3,79
İnsan sağlığı ve sosyal hizmet faal.	7,11	5,59	11,11	15,84	19,46	24,72	27,21	28,67	29,99	29,29
Kültür, sanat, eğlence, dinlence ve spor	50	40,2	38	37,04	34,71	34,35	31,54	33,33	37,01	36,61
Diğer hizmet faaliyetleri	57,71	57,04	56,07	49,06	46,14	47,69	43,38	44,19	43,71	44,11

Kaynak: (www.sgk.gov.tr).

Suriyeli sığınmacıların kayıt dışı mücadele kapsamında yarattığı olumsuz etkilere dönük Suriyeli mültecilerin ağırlıklı olarak sanayi ve hizmet sektöründe, Türk vatandaşlarının talep etmediği emek yoğun sektörler için yönlendirilmesi planlanmaktadır. Sigortalı olarak ve asgari ücretin altında çalıştırılmayacaklardır. Suriyelilerin turizm bölgelerinde çalıştırılmayıp çoğunlukla tarım sektörünün de çalışmaları planlanmaktadır. Ancak tarım alanında mevsimlik işçi olarak çalıştırılacak olan Suriyeliler için asgari ücret şartı aranmayacaktır (El, 2016).²⁹

²⁹ El, K. (2016). “Suriyeliye Turizm Yok, Tarımda Ücret Esnek”, Milliyet, 13 Ocak

İkinci olarak İçişleri Bakanlığı'nın, "Düzensiz Göçle Mücadele Programı" adıyla Temmuz 2019'da başlattığı uygulama kapsamında, yasa hükümlerine göre "geçici koruma" kapsamında bulunan Suriyeliler, İstanbul'dan kayıtlı buldukları kentlere gönderilmektedir. Ayrıca, aynı uygulama çerçevesinde bugüne kadar Türkiye'de hiçbir kaydı bulunmayan yani "Geçici koruma kapsamında olmayan" Suriyeliler de yine İçişleri Bakanlığı'nın talimatıyla İstanbul'dan alınarak belirlenen kentlerdeki geçici barınma merkezlerine gönderilerek ikamete tabi tutulmaktadır. Bu çalışmalara SGK'da denetimlerini sıklaştırarak destek verecektir.

SONUÇ

Kayıt dışı ekonomi kavramı gelişmişlik düzeyi her ne olursa olsun ekonomi politikalarının etkinliği üzerinde son derece olumsuz etkileri olan ve bu nedenle de devletlerin mücadele etmesi gereken çok önemli bir olgudur. Zira kayıt dışı ekonomi ile devletin kamu finansman dengesi arasında önemli bir etkileşim bulunmaktadır ve kayıt dışı ekonominin büyümesi kamu finansmanı dengesini bozarak kaynak etkinliğini olumsuz etkilemekte, vergi gelirlerindeki azalmaya bağlı olarak maliye politikalarının etkinliğini olumsuz etkilemektedir.

Kayıt dışı ekonomi noktasında Suriyeli sığınmacıların Türkiye'deki konumuna baktığımızda ise genel anlamda ekonomi üzerinde olumlu ve olumsuz etkilerinin olduğunu söylemek mümkündür ve yine benzer şekilde istihdam üzerinde de olumlu ve olumsuz etkilerinin olduğunu ifade etmek çokta yanlış olmayacaktır.

Başta Suriyeli sığınmacıların kurmuş oldukları yeni girişimler bağlamında Suriyelilerin yeni istihdam alanları yaratması; kaynak etkinliğini ve rekabeti olumlu etkilerken vergi adaleti, kamu finansman dengesi, kaynak dağılımı, emeğin sömürülmesi ve sosyal güvenlik sisteminin bozulması noktasında olumsuz etkilerinin olduğunu söylemek mümkündür. Bu notada özellikle Suriyeli sığınmacıların iş gücü piyasalarında yer almasını düzenleyen yasal düzenlemelerin olmaması Türkiye'de kayıt dışı istihdamı besleyen çok önemli bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna karşın Türkiye'de yaşanan kırdan kente göçün yaratmış olduğu tarım sektöründeki emek talebi açığının karşılanması noktasında göçmenlerin ve dolayısıyla Suriyeli sığınmacıların önemli katkılar sağladığını söylemek mümkündür.

Diğer taraftan Türkiye'de kayıt dışı ekonomi ile mücadele hususunda önemli gelişmeler yaşansa da hala Suriyeli sığınmacılar da dikkate alındığında kayıt dışı ekonomi noktasında arzulanan duruma ulaşamamıştır. Bu noktada arzulanan noktaya ulaşılabilmesi için devletin kayıt dışı ekonomi ile mücadeleyi bir devlet politikası olarak belirlemesi, sığınmacıların iş gücü piyasalarında yer almasını sağlayacak yasal düzenlemelerin ivedilikle yapılması, vergi bilincinin geliştirilmesi, vergi sisteminin yeniden düzenlenmesi, cezai müeyyidelerin arttırılması ve denetim kapasitesinin güçlendirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- ALTUĞ O., (1999). Kayıt Dışı Ekonomi, Türkmen Kitabevi, İstanbul, s. 3.
- ALTUĞ, O. (1994), “Kayıt Dışı Ekonomi: Vergiye Karşı Başkaldırı”, Görüş Dergisi, Sayı: 14, Mart, 56-68.
- ASLANOĞLU, S. (2008). “Türkiye’de Kayıtdışı Ekonomi ve Kayıtdışı Ekonomiyi Azaltmaya Yönelik Çözüm Önerileri”, Mufad Journal, Sayı: 39, Temmuz 2008, ss.199-2011.
- AYDEMİR, Şinasi (1994), KOBİ’ler ve Kayıt Dışı Ekonomi, TOSYÖV, Ankara.
- AYDEMİR, Şinasi. “Kayıt Dışı Ekonomi Üzerine (I)”, Vergi Dünyası, Yıl: 1995, Sayı: 161, Ocak, 72-86.
- DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI, VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Kayıt Dışı Ekonomi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara, 2001, s. 19-22.
- EL, K. (2016). “Suriyeliye Turizm Yok, Tarımda Ücret Esnek”, Milliyet, 13 Ocak
- GÜLOĞLU, T., KORKMAZ, A. (2003).” Türkiye’de Kayıt Dışı İstihdam Gerçeğine Bir Bakış, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi”, Cilt :1, Sayı : 45, ss.55-56.
- ILGIN, Y. (1999) Kayıt Dışı Ekonomi ve Türkiye’deki Boyutları. Ankara: DPT Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, s.39.
- ILGIN, Y., (2002) “Kayıt Dışı Ekonomiyi Tahmin Yöntemleri ve Türkiye’deki Durum”, Planlama Dergisi, Özel Sayı, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, ss.35-39
- MEDINA, L. and SCHNEIDER, F.(2018). “ Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? IMF Working Paper, WP/18/17, January.
- ÖNDER İ.,(2001). “Kayıt Dışı Ekonomi ve Vergileme”, İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi No: 23-24, İstanbul, <http://www.istanbul.edu.tr/siyasal/Turkce/Dergi/Sayi%2023-24/19.htm>, s.4
- ÖZEL, R. ve KARAKIŞ, G. (2016). “Suriyelilere ‘Çalışma İzni’ Geliyor”, Hürriyet, 11 Ocak.
- ÖZSOYLU, A. F., (1994) “Kayıt Dışı Ekonomiden Kim Kazanıyor, Kim Kaybediyor?” Ankara: Ekonomik Forum, TOBB Yayını, Şubat 1994. s.16.
- SARICA, O, Kayıt Dışı İstihdam ve Mücadele Yöntemleri, Planlama Uzmanlığı Tezi, Devlet Planlama Teşkilatı, Yıllık Programlar ve Konjonktür Değerlendirme, Temmuz 2006, Ankara, ss. 5-7.
- SARILI, M.A. (2002). “Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonominin Boyutları, Nedenleri, Etkileri ve Alınması Gereken Tedbirler”, Bankacılar Dergisi, Sayı: 41, ss.32-50.
- SCHNEIDER F., ‘The Size of the Shadow Economies of 145 Countries all over the World: First Results over the Period 1999 to 2003’, Institute for the Study of Labor, Discussion Paper Series,
- TANDIRCIOĞLU A. Ş.,(2002) Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi, Devlet Planlama Teşkilatı, Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 8.
- TEMEL A. ve ark.,(1994). “ Kayıt Dışı Ekonomi: Tanımı, Tespit Yöntemleri ve Türk Ekonomisindeki Büyüklüğü”, Devlet Planlama Teşkilatı, Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 1.

TÜRK-İŞ'ten 'Suriyeli Sığınmacılar' Araştırması: Kayıt Dışı Çalıştırılıyorlar,
<https://haber.sol.org.tr/emek-sermaye/turk-isten-suriyeli-siginmacilar-arastirmasi-kayitdisi-calistiriliyorlar-279726>

TÜRKİYE İŞVEREN SENDİKALARI KONFEDERASYONU (TİSK), (2000) Avrupa Birliğinde Kayıt Dışı Çalışma. Ankara: TİSK Yayını, No:199 Aralık, s.39.